
TÜRKİYE'DE SİYASAL İSLAM DÜŞÜNÇESİNİN KÖKLERİ

İhsan Eliaçık*

Türkiye'de "İslamcılık" adıyla bilinen kimi dini akımların, yakın tarihimizdeki düşünsel köklerinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Çünkü bu akımlar Osmanlı'dan cumhuriyete geçişte Türkiye'nin kendine özgü şartları içinde şekillenip vucut bulmuşlardır. Bu nedenle de Türkiye'nin morfolojik yapısı içinde önem arzederler.

Bu kategoride değerlendirilebilecek akımlar tabiatı itibariyle "siyasal" boyutlarıyla öne çıkmaktadır. Böylece klasik tarikat tipi örgütlenmelerden ayrılırlar. Modern dünyaya İslam'ın cevabının ne olabileceği üzerinde yoğunlaşırlar ve bu nedenle de hem modern hem de siyasal bir karakter arzederler.

Biz araştırmamızı bu çerçevede tutacak ve siyasal İslamcılık akımı üzerinde etkili olmuş önemli simaların bu vadideki "siyasal" düşüncelerini irdeleyeceğiz. Bu, aynı zamanda siyasal İslam düşüncesinin "Türkiye'deki" düşünsel köklerini ortaya çıkarma anlamına gelmektedir.

"Siyasal İslam" kavramından yönetim, iktidar ya da devlet felsefesi konusunda bir fikriyatı olan akımları kastediyoruz. Bu fikriyat monarşik,

* Araştırmacı Yazar

oligarşik veya teokratik tarzda olabileceđi gibi demokratik de olabilir. Ancak bu makale, demokrasi veya cumhuriyet dűşüncesine yatkınlık ve kaynaklık etme açısından İslamcı gűrűşlerin Tűrkiye’deki kűkleri ile ilgilidir.

ÜÇ EVRİLME

Cemaleddin Efgani ile başlayıp günümüze kadar gelen 150 yıllık döneme “ağdaş siyasal İslam Dűşüncesi” diyoruz. Bu sürecin siyaset dűşüncesi boyutunu değerlendirdiğimizde birbirinin içinden çıkan üç tür evrilme yaşandığını görmekteyiz...

Birinci evrilme; Cemaleddin Efgani, Seyyid Ahmed Han, Muhammed Abduh, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Filibeli Ahmed Hilmi, Said Halim Paşa, Seyyid Bey, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed İkbal, Elmalılı Hamdi Yazır, İsmail Hakkı İzmirli vb. örneklerinde temayüz eden siyasi muhayyiledir.

19. yy. son yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısını kapsamaktadır. Bu dönemin temel özelliği Osmanlı’nın ökűş yılları olmasıdır. Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet ve I. Cumhuriyet’in kuruluşu, Ali Şeriatî’nin tabiriyle siyasal İslam’ın “gücünün tecelli merkezi” Osmanlı’nın tarih sahnesinden çekiliş bu dönemin en önemli siyasi olaylarıdır.

Bu sebeple olsa gerek dönemin siyasal İslamcı muhayyilesinde temel siyasi vurgu “devleti kurtarma” ana teması etrafında şekillenmiştir. Hemen önceki Dehlevî’den devraldıkları erken yenilikçi argűmanları devam ettirip geliştirmişlerdir. Temel kaynaklara dönüş, taklidi terk, islahat, yenilik, direniş, aklı ve bilimi esas alma, siyasal İslami hadaret, siyasal İslam Birliđi vs. bayraklaştırılan temel sloganlardır.

Dönemin önemli simalarının siyaset dűşüncelerini dikkatle okuduğumuzda, İslam/Osmanlı tecrűbesinden çok önemli sonuçlar çıkardıklarını görmekteyiz. Bu dönemde monarşiyeye (saltanat) ve oligarşiyeye (handedanlık) karşı çıkan ve cumhur (űmmet) iradesini savunan, İslam’ın ilk yıllarındaki (Emevi-Abbasi) saltanat karşıtı tavır alışları çağrıştıran bir siyasi tutum vardır. Saltanat, műlk, hilafet, imamet gibi aslında ikinci dereceden olan siyasi kavramlar yerine, adalet, meşveret, ehliyet, musavat,, maslahat gibi birinci dereceden siyasi kavramları öne çıkarmaktadırlar. Osmanlı’nın tarih sahnesinden çekildiği yıllarda yaşayan bu simaların siyasi gűrűşlerine “içeriden” bir bakış, bu ilk evrilmenin sanıldığı gibi bir batı etkilenmesi değil, tarihi, fikri ve felsefi derinliğe sahip, gecikmiş bir hesaplama olduğunu açıkça görecektir. Zira soydan devire dayalı monarşi ve oligarşi uygulaması Araplar’da bile yokken ilk olarak Muaviye

ile başlamıştır. Emevi-Abbasi-Fatımi-Selçuklu-Memluk-Osmanlı tarihsel zamanı, bu açıdan Muaviye ile başlayan tek bir "tarihi blok"tur ve tümüyle sultanların tarihidir. Bu yönüyle İslam medeniyeti siyasi tecrübe olarak Cabiri'nin tabirleriyle "Şii imamet mitolojisi" ve "Sünni Saltanat İdeolojisi"nden başka bir şey görmemiştir. Her ikisi de aşılmadıkça İslam siyaset muhayyilesi sıçrama yapamayacaktır. İşte birinci evrilme bu aşma ve sıçrama çabasının potansiyel imkanlarını da bünyesinde barındırmaktadır.

İkinci evrilme; Hasan el-Benna, Seyyid Kutup, Mevdudi, Humeyni Muttahhari ve Ali Şeriatî vb. temayüz eden siyasi anlayışlardır. Bunlarda ise temel siyasi vurgu devleti kurtarmaktan ziyade "devlet kurma"ya evrilmiştir. Çünkü ortada kurtarılacak devlet kalmamış, İslam dünyası tam bir çöküş yaşamaktadır. İsrarla İslam'ın dünya dışına itilmesi ve sadece vicdanlara hapsedilmesi şeklindeki laikçi dayatma karşısında, İslam'ın siyasi ve dünyevi bir din olduğu, devlete söyleyecekleri bulunduğu, sadece uhrevi meselelerle sınırlandırılmayacağı, yaygın işgal ve yağmalara karşı harekete geçilmesi gerektiği, cemaat, örgüt, parti vs. kurarak mücadele edilmesi lazım geldiği, gerekirse ayaklanma (kıyam) ve devrim hareketleriyle zalim iktidarların devrilmesi ve İslami hükümetlerin kurulmasının bir görev olduğu teması baskındır. Haliyle ikinci evrilmede muhayyile devlet katından, biraz da amatör bir ruhla muhalefet katına inmiş, devrimci siyasi vurgu ağırlık kazanmıştır. Zira asırlardır dünyaya hükmeden Müslümanlar başsız kalmışlar, hiç de alışık olmadıkları bir yenilgiyle dünyadan adeta silinmişlerdir. Bir yandan yenilgiye tahammül edemeyen medeniyet gururu, diğer yandan tekrar eski hale gelmek için "acil devrim" arzusu bu dönem İslamcılarını iyice siyasileştirmiş ve radikalizm geliştirmiştir. İslam'ın siyasi alan dışındaki ilgileri ikincil derecede önem kazanmıştır. Daha çok faaliyetçi, pratikçi, acilen devlet isteyen siyasi bir tarz gelişmiştir el-Benna'nın faaliyetçi teşkilatlanmasına, Mevdudi'nin aynı tarzdaki çalışmalarına ve "İslam'da Hükümet" kitabına, Humeyni'nin "Velayet-i Fakih" teorisine, Muttahhari'nin İran devrimi yıllarında üstlendiği devrimci ideolog misyonuna, Ali Şeriatî'nin Şii İran'da, Seyyid Kutup'un Sünni Mısır'da geliştirdiği çoşkulu devrimci söylemlere baktığımızda, niçin bunlara "ikinci evrilme" dediğimiz daha iyi anlaşılacaktır.

Üçüncü evrilme; Fazlurrahman, Necefabadi, Fadlullah, A. Suruş, Turabi, Gannuşi, Abdullah el-Efendi, Muhammed Ammara, Hasan Hanefi, Muhammed Abid el-Cabiri vb. simalardan oluşmaktadır. Bu dönemde siyasal dilde devleti kurtarmak veya bir devlet kurmak değil

"devletin ne olduğu" sorusu baskındır. Fazlurrahman'ın *İslami Yenilenme*, Necefabadi'nin *Hükümet-i Salihan*, el-Efendi'nin *Nasıl Bir Devlet?*, Ammara'nın *Laiklik ve Dini Fanatizim Arasında İslam Devleti*, Turabi'nin *Özeleştiri Sorumluluğumuz*, Cabiri'nin *Yeniden Yapılanma*, Hasan Hane-fi'nin *et-Turas ve't-Tecdid* adlı kitaplarındaki fikirler bu yönelişin tipik örnekleridir. Zira Pakistan, İran, Afganistan ve Sudan'da İslam devletleri kurulmuş, Mısır, Cezayir, Tunus ve Türkiye gibi ülkelerde yenilgiyle sonuçlanan iktidar deneyimleri yaşanmıştır. İran devriminin üzerinden on yıl kadar geçtikten sonra özeleştiriler başlamış, İslam devleti kurulduğu halde neden hala sorunların bir türlü çözülemediği sorgulanmaya başlanmıştır. Keza gelinen nokta da Sovyetler dağılmış, Berlin duvarı çökmüş, soğuk savaş bitmiştir. Artık özellikle 1990'lardan sonra gelişen siyasi söylem "devlet kurma"yı değil "devletin ne olduğunu" tartışmaya başlamıştır. Artık ne olursa olsun "acilen devlet" değil "nedir bu devlet" sorusu ön plana çıkmıştır. Radikalizm giderek realizme dönüşmüştür. Metod tartışmaları önemini yitirmiş amaç üzerine yoğunlaşmaya başlanılmıştır. Özellikle 11 Eylül'den sonra, Afganistan'daki Taliban deneyimi, bu guruptaki düşünürlerin çoğunda, İslam'da devlet meselesini yeniden ve kökten ele almak gerektiği fikrini teyid etmiştir. Sanıldığı gibi üçüncü evrilme de, dışarının (batının) bir dayatması değil, içerinin, yaşadığı tecrübeleri sorgulaması sonucu şekillenmektedir. Ve bu süreç halen de devam etmektedir...

Üçüncü evrilme simalarında önceki iki dönemin mirasını genel olarak devralmalarına rağmen daha rafine bir söylem gözlemlenmektedir. Savunma değil sorgulama, araç değil amaç, doğu-batı ikilemi değil insanlığın birliği tezi, medeniyetler çatışması değil medeniyetler diyalogu (yarışması), model değil değerlerin önceliği, adalet, özgürlük, insan hakları, demokrasi, hukuk vs. temalarının ön plana çıkışı evrilmenin ana çizgileridir. Bu durum Efgani'den beri gelen 150 yıllık çağdaş Siyasal İslamcılığın kendini yeniden üretmesi, geçen bin yılın askeri tarım imparatorlukları dini-siyasi muhayyilesi olan Şii imamet mitolojisi ve Sunni Salтанat İdeolojisi'nden kopuş çabalarının İslam dünyasındaki yansıması olarak değerlendirilebilir. İslam dünyası bu noktada, Katolik Kilise Mitolojisi ve Ortodoks İmparatorluk İdeolojisi'nden kopuş sürecini reform ve rönesans hareketleriyle birlikte yaşayan batı siyaset düşüncesinin en az üç yüz yıl gerisindedir. İslam dünyası, geçen bin yılda, Şii ve Sunni siyaset muhayyilesi ile, aynı dönemde batıdaki Katolik ve Ortodoks siyasi muhayyileden çok çok ileride olmasına rağmen, bunları aşma konusunda ne yazık ki başarılı olamamıştır. Bunun içerinden ve dışarıdan

kaynaklanan bir çok özel sebebi bulunmaktadır.

Çağdaş İslam siyaset düşüncesi kendi bünyesi içinde kimi farklılaşmaları da beraberinde getirmiştir. Cemaleddin Efgani'nin önce Seyyid Ahmed Han sonları da yakın dostu Abduh ile ayrışması bunun tipik örneğidir. Çağdaş İslamcılığın iki farklı siyasi duruşu günümüze kadar hep tartışılmıştır. Ne yapmalı? sorusuna iki tür cevap verilmişti; *Urvetu'l-Vüska* gibi direnişçi teşkilatlar kurmak veya *Aligarh Koleji* gibi okullar açmak. İlki Efgani'nin, ikincisi Seyyid Ahmed Han'ın stratejisiydi. İlki dışa karşı savunma, ikincisi içeriği sorgulama üzerine bina edilmişti. İslam'ın son yüzyıl oluşumları hep bu ikisi arasında gidip geldiler. *Urvetul-Vüska* ile *Aligarh Koleji* arasındaki farkı anlamak Efgani ile Seyyid Ahmed Han'ın (ve Abduh'un), Fazlurrahman ile Mevdudi'nin, Seyyid Kutup ile Turabi'nin, Hamaney ile Hatemi'nin arasındaki farkı anlamak demektir. Her ikisi de çağdaş İslamcı muhayyilenin iki kanadı olan bu anlayışların zaman zaman Abduh'tan sonra Ali Abdürrazık'ta olduğu gibi laikliğe, Reşit Rıza'da olduğu gibi selefi gelenekçiliğine kaydığı da görülmüştür.

Bu makelenin konusu birinci evrilme ile sınırlı tutulduğu için, genel olarak Siyasal İslamcılık akımının ikinci ve üçüncü evrilmede öne çıkan Türkiye dışındaki simalarına girilmeyecektir. Bunlar, ayrı bir yazının konusu olmakla beraber, Türkiye'deki siyasi İslamcı akımları etkilemeleri sebebiyle önemlidirler.

DÖNEMİN ÖNEMLİ SİMALARI

İlk olarak Cemaleddin Efgani'nin (öl. 1897) siyasi görüşlerine baktığımızda birinci evrilmenin temel izlerini görürüz. Efgani'ye göre batılılar, doğululardan daha zeki ve kabiliyetli değildir. Ancak onlar gücün ve hakimiyetin sırrını keşfetmişler ve bunu yerli yerinde kullanmışlardır. Bunların başında düzen, sabır ve sebat gelir. Batılıların maksadı doğuluların reşit hale gelmesini beklemek ve onların ilerlemesini sağlamak değildir. Doğu ülkelerinin kapılarını çalarken insan hakları, adalet, eşitlik, hürriyet, medeniyetin ilerlemesi, istikrar vs.den bahsederler. Fakat bunların hepsi aldatmacadır; amaç sömürmek, parçalamak ve yutmaktır. Sömürgeciler bu hususta batıda tahsil görmüş ancak ileri ve güçlü olmanın sırlarını kavrayamamış dejenere edilmiş gençlerden faydalanırlar. Bunlar ileri saydıkları batının bütün rezil yönlerini almış, kendi halkına yabancılaştırmış yarı aydınlardır...

Efgani, İslam dünyasının din asabiyetini kaybettiği için gerilediği kanaatindedir; İslam'ın ilk doğuş yıllarında dini asabiyete sarılan Müs-

lūmanlar yükselmiş ve dünyaya hükmetmişlerdir. Bu din insanlara akıl, bilgi, ahlak, erdem, birlik ve dayanışma gibi bir çok yüce hasleti kazandırmıştı. Ancak ne zamanki bunlar terkedildi, bid'at ve hurafeler yayıldı, akıl dışlandı, cebriyeci kader anlayışı benimsendi, hilafet saltanata dönüştü, sultanlar birbirine girdi, bilim, ahlak ve erdemler terkedildi işte o vakit çöküş kaçınılmaz oldu. Çünkü Allah'ın fitrat yasası budur. Tekrar diriliş için ümmetin ilk doğuş yıllarındaki kaynaklara, anlayışa ve dini asabiyete dönüş kaçınılmazdır...

Ona göre devletler hürriyeti, adaleti ve meşveret prensiplerini esas almalıdırlar. Din, hurafelerden temizlendiği gibi devletler de istibdat ve zulümlerden arındırılmalıdır. Kanunlar sultanların iradesiyle değil halkın hür iradesiyle yapılmalıdır... İslam Birliği kurulmalıdır. Önce Osmanlı Hilafetine bağlı olarak Anadolu, Balkanlar, Yemen; Hicaz, Ortadoğu gibi on kadar eyaletin katılacağı bir birlik oluşturulmalı, sonra Afganistan, İran ve Hindistan'ın da katılımıyla İslam Birliği'ne geçilmelidir... Bu hedefi gerçekleştirecek üç temel faktör Müslümanlarda mevcuttur; din bağı, hacc ve hilafet. Bunlar harekete geçirilmeli, İslam Birliği'ne giden yolda birer araç olarak iyi kullanılmalıdır. Zira bu özellikler birliği saylayıcı araçlar olarak başka milletlerde neredeyse yoktur...¹

Görüldüğü gibi Cemaleddin Efgani, 20 yy. siyasal İslam düşüncesinin kökleri olabilecek görüşler ileri sürmektedir. Kanunların sultanların iradesine değil, halkın hür iradesine dayalı olması gerektiği görüşü bir askeri tarım imparatorluğu olan Osmanlı'nın cumhuriyete dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu fikirler Osmanlı'nın içinde cumhuriyet yanlısı Siyasal İslamcı bir kuşağın doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Efgani, İslam düşünce tarihi içinde genel olarak İslam'ın yenilikçi damarlarını canlandırmaya çalışmıştır. İslam dünyasındaki anti-sömürgeci tepkiyi siyasal dile çevirmiş, kaynaklara dönüş, bid'at ve hurafelerden arınma, akıl ve bilimi esas alma, İslam Birliği, batı karşıtlığı gibi dilinden düşürmediği bir çok sloganı çağdaş İslamcılığın muhayyilesine sokmuştur. Ontolojik olarak Şah Veliyyullah'tan devralınan tabiiata yoğunlaşma, doğa kanunlarını sünnetullah veya fitrat olarak yorumlama çizgisini sürdürmüş, Müslüman aklın aleme yoğunlaşma sürecini hızlandırmıştır. Epistemolojik olarak kesin bir dille akli savunmuş, dinin baştan aşağı makul olduğunu söylemiş, Müslümanları, İslam düşünce tarihinin akli-felsefi eğilimlerini diriltmeye çağırmıştır. Metodolojik ola-

¹ Efgani; *Hatırat*; s. 222-225, Macit Fahri, s.301, *DİA*, c. 10, s. 462-463, Karaman, s.35, *Urvetu'l-Vuska*. s. 44-46

rak içtihad kapısının açık olduğunu söylemiş, daha çok akli delillere dayalı içtihadı teşvik etmiş, taklidin terkedilmesini savunmuştur. Batı karşıtlığı ve monarşik yönetimler karşısındaki muhalif duruşuyla ilk evrilmedeki muhalefet dilin oluşmasında çok önemli bir misyon üstlenmiştir...

Seyyid Ahmed Han (öl.1898) ile Efgani arasındaki tersleşme çağdaş İslamcılığın kendi içindeki ilk farklılaşması anlamına gelmektedir. Efgani, Seyyid Ahmed Han'ın görüşlerinden bazılarının aşırı tabiatçı rasyonalizmini eleştiriyor ve onun yeni ilm-i kelamını sapma olarak görüyordu. Efgani, Seyyid Ahmed'in dini görüşlerinin ve eğitim programının İngilizlerin Hindistan'daki çıkarlarına hizmet ettiğine inanıyordu. Efgani şiddetli bir İngiliz karşıtıydı. Efgani Pan-İslamist, Seyyid Ahmed Han Pan-Hinduist bir siyasi çizgiyi benimsiyordu. Birisi evreseli diğeri yereli önceliyordu. Birisi dünya Müslümanlarını, diğeri Hindistanlı Müslümanları öncelikli olarak dert edinmişti. Efgani direnişçi ve acil devrimciydi, Seyyid Ahmed Han ise eğitimci, insan yetiştirmeye önem veren, kültürel ağırlıklı çalışıyordu. Birisi *Urvetu'l-Vüska* adlı faaliyetçi teşkilatı kurmuş, diğeri *Aligarh Koleji* adlı eğitim okulunu açmıştı. Seyyid Ahmed Han reel-politiğe uyum sağlama, Efgani ise alternatif politika oluşturma yanlısıydı. Bu eğilim farklılaşması, İslami hareketlerin bünyesinde neredeyse bütün yüz yıl boyunca sürmüştür...

Tunuslu Hayreddin Paşa (öl. 1890) 19. yüzyıl İslam dünyasının çöküş sebepleri ve buna karşı alınacak tedbirleri araştıran, fikir ve çözümler üreten bir devlet adamıydı. İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu analiz eden, yenilik arayışlarını ve devlet felsefesini anlatan *Akvemu'l-Mesalik fi ma Ma'rifeti Ahvali'l Memalik* adlı Arapça eseri 1868'de Tunus'ta basılmıştır. Hayreddin Paşa, özellikle önemli olan mukaddime kısmını aynı yıl Paris'te Fransızca olarak *Reformes Necessaire Aux Etats Muslumans* adıyla yayınlamış, 1875'de ikinci baskısı yapılmıştır. Eserin değişik zamanlarda Arapça, Türkçe ve İngilizce baskıları yapılmıştır.²

Hayreddin Paşa, *Akvemu'l-Mesalik*'te ileri sürdüğü fikirlerin sadece bir ülke için değil bütün İslam ümmeti için geçerli olduğunu söyler. Hayreddin Paşa'nın bu eserinde Avrupa devletlerinin siyasi, ekonomik, askeri vb. özelliklerinin ve üstünlüğünün anlatımı büyük yer tutar. Paşa, eserin daha ilgi çekici ve önemli olan mukaddime bölümünde siyasi fikirlerini açıkladığı gibi Avrupa uygarlığı ile İslam dünyasını karşılaştırarak Müslümanların eski üstünlüklerini tekrar kazanabilmelerinin çarele-

² Atilla Çetin; a.g.e., s. 59

olarak da İbni Haldun'un eserlerinden etkilendiği *Tezakir ve et-Tarif* arasındaki muhteva benzerliğinden anlaşılmaktadır.⁶

Cevdet Paşa medeniyeti toplum hayatının bir gereği olarak kabul eder. Ona göre insan doğuştan medeniyete meyyaldir. İnsanoğlunun medeni hayata geçiş sürecinde toplumlar arasında bazı basamak farkları olmuştur. Böylece medeniyet toplumların göçebelik ve yerleşik durumundan sonra üçüncü ve son merhalesini oluşturur. Bu merhaleye ulaşmanın temel şartı insanların kemale ermesidir ki bu da ancak eğitim ve öğretimle mümkündür...

Cevdet Paşa bir taraftan Avrupa'dan tercüme kanun ithal edilmesini isteyen batıcılarla diğer yandan bütün yenilikleri bir sapma ve batı güdümüne girme olarak gören gelenekçilerle mücadele eder. Cevdet Paşa'ya göre İslam dini herkese hak ettiği hürriyeti verdiği için İslam dünyasında batıdaki gibi bir hürriyet mücadelesi olmamış, buna karşılık adaletin tesisi gayretleri on plana çıkmıştır. Ona göre devlet ve hükümet ancak İslami esaslara uymakla fitne, fesat ve zulmü önleyebilir. Aynı sebeple gayr-i müslümlere "şer'i şerif"e uygun muamele edilmelidir. İslam'daki bu eşitlik-adalet uyumundan dolayı Avrupa'daki sınıf çatışmaları, feodalite, sömürü ve zulüm Osmanlı toplumunda görülmemiştir. Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı'nın asıl büyüklüğü hilafet ve saltanatın birleştirilmesinden doğmuştur. Devleti devlet yapan esas unsur İslamiyettir... Fransız devrimini tahlil eden ve sonuçları üzerinde duran Cevdet Paşa, anayasasız ve ihtilalsiz gelişen İngiltere parlamentosu tipi bir rejimden yanadır. Bu sebeple olsa gerek I. Meşrutiyet'in ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılması sırasında II. Abdülhamid'e destek vermiştir...⁷

Filibeli Ahmed Hilmi'nin (öl. 1914) siyasi görüşleri düşünce metoduna paralel olarak statik değil dinamik bir yöntemi vulgarize eder. Önce Avrupa'yı sonra da İslam dünyasını analiz eden Filibeli bu analizlerinden bir siyaset rehberi çıkarır ve dergisinde yayınlarken kamuoyuna duyurur; Filibeli'ye göre insanlık tarihinin hiçbir devresinde şimdiki Avrupa siyasetinde olduğu gibi insanlık ve ahlakla alay edildiği görülmemiştir. Batılı siyaseti inşa edenlerden meşhur bir diplomat "Tanrı insana sözü gizlemek için vermiştir" ve "Siyasette cinayet affedilir fakat hata affedilmez" diyerek bugünkü Avrupa siyasetinin nasıl iğrenç ve menfur kurallara dayandığını kısaca bildirmiştir. Yalan ve hile, tezdür ve iğfal ba-

⁶ Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın; A.g.e., c.7, s. 446

⁷ A.g.e; c.7, s. 445

tı siyasetinin asıl temelleridir. Filibeli'ye göre Avrupa siyasetinin altında yatan "felsefeyi" iyi anlamak gerekmektedir. Bu felsefe maddeci, biyolojik evrimci Darwin'in düşüncelerinden başkası değildir. Darwin'in görüşleri siyaset sahasına aktarılarak "medeni vahşet" diyebileceğimiz bir toplumsal felsefe ortaya çıkarılmıştır; Bu felsefeye göre alemde mekanik kuvvetlerden başka bir "fail, amel" yoktur. "Hayat rekabeti", "ayıklanma", "güçlü olanın yaşaması" gibi teorilere dayan bu felsefe, çerçevesi genişletilerek siyasi, sosyal hayatın kuralları haline gelmiştir. Böylece acıma, merhamet, mağdura yardım vb. eski dünyanın argümanları lüzümsüz duygular sayılmış, ayakta kalmak için güce ve kuvvete tapılmaya başlanmıştır. Rekabet, çıkar çatışması ve güçlü olanın bastırması tabii görülmüştür. Artık muhterem ve mukaddes hiç bir temeli bulunmayan, daha doğrusu hiç bir temeli bulunmayan yirminci asır Avrupa siyasetinde vefa, sabır, kanaat, af, insanların ayıplarını örtmek, müsaade, güzel davranma, sevgi, iyilik gibi kelimelerin hiç bir manası yoktur. Onlara göre güçlü olan yaşamalı, ayakta kalabilen hayat mücadelesinde yoluna devam etmelidir. Bunun için ne gerekiyorsa yapılmalıdır. Zira Darwinizm'e göre doğanın ve hayatın kanunu böyledir...⁸

Filibeli, Avrupa siyasetinin bu temeline itiraz ederek, bunun ahlak ve maneviyat alanında büyük bir çöküş olacağını söyler. Dolayısıyla ona göre Avrupa'nın "ulum ve fünün"u alınabilirse de bu ahlaksız ve vahşi yönlerine karşı çıkılmalı, reddedilmelidir. Bu çerçevede Filibeli "Batı medeniyetinden gelebilecek toplumsal ve ahlaki afetlere" karşı bir takım çareler ve tedbirler önerir.⁹

Filibeli Avrupa siyasetinin felsefi temellerini analiz ettikten sonra siyasi "duruşumuzun" nasıl olması gerektiğine geçer. Ona göre (o günlerde) İslam dünyasında ayakta kalabilen dört devlet vardır; Afganistan, İran, Fas ve Osmanlı Devleti. Afganistan küçük ve uzak olup İslam dünyasına fazlaca bir tesiri yoktur. İran, Rus ve İngiliz istilası altında henüz kendi istiklalini bile temin edememiştir. Fas ise istila ve taksim edilme tehlikesine maruzdur. Şu halde İslam'ın ve Müslümanların bütün ümidi Osmanlılığın, İslam hilafetinin kuvveti ve yükselmesindedir. Filibeli bu noktada İslamcıların siyasi idealine paralel olarak "İttihad-ı İslam" fikrini savunur. Ona göre buna en yakın duran ve gerçekleşmesi en tabii olan Osmanlı ülkesindeki Müslümanların ittihadıdır. Bu İttihad-ı Anasır'ında temeli olacaktır. Osmanlı kavimleri muvazene (denklik), itilaf (yakın-

⁸ İsmail Kara; a.g.e., s. 18 vd.

⁹ a.g.e., s. 23 vd.

laşma) ve nihayet ittihad (birleşme) aşamalarından geçerek yek vucut olacaktır. Bu birlikte hakim unsur ahalinin ekserisi Müslüman olması sebebiyle İslamiyet olacaktır. Bunu gerçekleştirecek olanlar ise becerikli, bilgili, ferasetli siyasetçilerimiz olacaktır. Ancak Filibeli bu tür kaliteli siyasilerin olmamasından şikayetçidir. Onun için, burnunun ucunu bile göremeyen bu beceriksiz siyasetçiler yüzünden bu büyük ideal bir türlü gerçekleşmemektedir.¹⁰

Filibeli dahili tesanüd ve birliğin yollarını böylece gösterdikten sonra Avrupalı devletlere karşı nasıl tavır takınılması gerektiğine geçer. O günkü dünya dengeleri içinde Osmanlı'nın ne yapması lazım geldiğini açıklar. Acaba resmi dış politikamız infirad (müstakil, tam bağımsız, tek başına) esasına mı ittifak esasına mı dayanmalıdır? Ona göre Avrupa devletleri arasında infirad politikasıyla idare-i maslahat ederek muktedir olan bir devlet bulunmamaktadır. İnfirad politikası bizi yalnızlığa itecek, üzerimize gelen Avrupa hırsına karşı yapayalnız bırakacaktır. İki blok-tan birisini tercih ettiğimiz takdirde ise hiç olmazsa birisini küstürsek bile diğerinin zararlarını defetmek mümkün olacaktır. Filibeli'ye göre Avrupa o gün için iki devletler topluluğuna ayrılmıştır; Birisi üçlü ittifak (Almanya, İtalya, Avusturya), diğeri de üçlü itilaf (İngiltere, Fransa, Rusya) devletleri. Acaba dış politikada bunlardan hangisiyle birlikte hareket etmek menfaatımız icabıdır? Filibeli bu noktada "Her ikisi ile de!" demektedir. Zira ona göre dört yüz milyon insana manevi nüfuzda bulunmaya muktedir, bir buçuk milyon kellesi koltuğunda gezen şecaati emsalsiz bir orduya sahip olan Osmanlı, hiçbir devletin kayıtsız kalamayacağı bir güçtür. Bunu iyi kullanmak lazımdır. Şu halde güçlü bir Osmanlı her iki tarafla da aşık atabilir. Bu gelişmelere ve şartlara göre belirlenecek basiretli politikalarla ortaya çıkacaktır.

Filibeli kurulacak ittifaklarda izlenecek temel stratejik öncelikleri de şöyle belirler; "İttifak şartları olarak vereceğimiz; İşlenmemiş madenler, verimli araziden istifade, bayındırlık inşaatları, bir buçuk milyon süngü ve mukaddes bir manevi nüfuzun teveccühü. İstediklerimiz; kapitülasyonların kaldırılması, milli bağımsızlık ve hürriyetimize saygı, İslam aleminin kalkınmasına ve refahına engel olmama ve yardımlaşmadır. Bu pazarlıkta alicenaplık İslam'da kalıyor. Verdiğimiz istediğimizden fazladır. Bize şöyle diyenler var; "Bizim satvet ve kudretimiz, donanmalarımız, ordularımız, hazinelerimiz var. Ya sizin?" Biz de deriz ki; "Bizim de felaket ve talihsizlikle yıkılmayacak bir itminan ve imanımız, sizi besle-

¹⁰ a.g.e., s. 28 vd.

yen ve istemesek de beslemeyecek olan yurtlarımız var. Araştırılırsa bizim varlığımızın daha ağır geldiğini göreceksiniz. Olabilir ki şimdiki halin, bu zamanın bozuk terazisi bu malı yanlış tartar, lakin hak terazisi yanılmaz.”¹¹

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’ni 1914’de, 49 yaşındaki ani ölümü etrafındaki şüpheler henüz aydınlatılmış değildir. Ancak Masonların iç yüzüyle ilgili çalışmalar yaptığı biliniyordu. Bu yüzden zehirlenmiş olabileceği kuvvetle muhtemel görünmektedir...

II. Meşrutiyet dönemi Sadrazamlarından Said Halim Paşa (öl. 1920) “İslamlaşmak” tabirini özellikle kullanmakta, bununla düşündüğü sosyal ve siyasal kurtuluş projesini kasetmektedir. Paşa’ya göre İslamiyetin kendine has bir inancı, bu inanç üzerine kurulmuş bir ahlakı, ahlakından doğan sosyal hayatı ve netice olarak da bu hayatın gerekli kıldığı siyaset anlayışı vardır. İslam, kusursuz bir bütün teşkil eden bu esasları bakımından mükemmel ve son olgunluğa sahip bir “insanlık dini”dir. Said Halim Paşa “İslamlaşmak” derken işte bu esasların topyekün tatbik edilmesini anlamaktadır.¹² Buna göre Said Halim Paşa’nın bakışıyla İslamiyetin inanç, ahlak ve siyaset görüşleri şu şekilde özetlenebilir; “İslam’ın felsefi sistemi tam olarak ne idealist ne de pozitivisttir. Her ikisini de ihtiva eder. Sadece bir tanesinin özelliklerini taşıdığını söylemek onun varlığını inkar etmek demektir. Çünkü idealist görüş tek başına hiç bir fayda sağlamayacağı gibi, mevcut da olamaz. İdealizmden tamamen ayrı olarak düşünülen pozitivism de böyledir. Çünkü bunların biri ötekisinin neticesidir... İslam ahlakının kaynağı hak olan tek Allah’a imandır. Bu ahlak bize insanlığın mutluluğu için hakikatı sevmek, aramak ve tatbik etmek gerektiğini öğütler. Hakikatın aranması insanın ahlaki ve akli bütün kuvvetlerini serbestçe kullanabilmesini ve geliştirebilmesini gerektireceğinden geniş bir şahsi hürriyet (özgürlük) zaruri olur. O halde İslam ahlakı, sahip olduğu tekamül kabiliyetini gücü yettiğince geliştirebilmesi için insana (hür) özgür olma görevini yükler. Yani İslamiyete göre özgürlük, öyle insanın kullanıp kullanmamakta serbest olduğu veya kanun koyucunun istediği zaman verip istediği zaman kısılabileceği siyasi bir hak değildir. Özgürlük Müslümana kabul ettiği din ve rehber tanıdığı ahlak tarafından verilmiş bir vazifedir. Herkesin özgür olması demek herkesin eşit olması demektir. Özgürlük ve eşitlik ise birbirimize sevgi ve yardımlaşmayı doğurur. Özgürlük, e-

¹¹ a.g.e., s. 330-33

¹² Said Halim Paşa; **Buhranlarımız** (haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 temel eser, no. 9, s. 201-205, Kara; a.g.e., c.1, s. 114

şitlik ve yardımlaşma İslam ahlakının temel düsturlarıdır. Şu halde İslam'ın cemiyet ahlakı hak, adalet, eşitlik, özgürlük ve dayanışma üzerine bina edilmiştir. Toplumumuzda üst tabakanın demokrat, alt tabakanın ise aristokrat yönlerini güçlendirmek lazımdır. Hakimiyet millete ait olduğu için, yüce mevkiler millet tarafından verilir ve gerekirse geri alınır. Bu hakimiyeti kullanan hükümdar ise o mevkiye layık olduğu sürece milletin temsilcisi olarak kalır. Hükümdarın kendisi de şeriata göre hareket etmek mecburiyetindedir. Şeriat kainatı kucaklayan yüce hakikatın insanlığa ait olan kısmıdır. Milli hakimiyet iradesine, tezahürlerine ilham veren, onu sevk ve idare eden bu ilahi hakikattir. İslami hakimiyet şeriatın sadık bir hizmetkarı olduğu gibi şahısların özgürlüğüne ve eşitliğine son derece saygı göstermek mecburiyetindedir. Bunların neticesi olan sosyal dayanışma ve yardımlaşmayı korumakla mükelleftir..."¹³

Said Halim Paşa'nın "İslamlaşmak" dediği kurtuluş projesinin kavramsal çerçevesi bu şekildedir. Görüldüğü gibi Said Halim Paşa bağlı bulunduğu dinin temel değerlerine tartışmasız bir güven beslemekte ve İslam'ı, özünden, yeniden kavramaya çalışmaktadır. Paşa'ya göre İslam'dan başka bir yerde kurtuluş aramak beyhude bir uğraştır.

Said Halim Paşa'ya göre Osmanlı Türklerinin İslam'dan önceki medeniyetleri pek gelişmiş olmadığı için İslamiyeti kabul ve yaşayışları kolay oldu. Eskiden medeniyetleri güçlü olan milletler ise İslam'ı kabul ettikten sonra eski alışkanlıklarını kolay terkedemediler. Bu sebeple Müslümanlığı kabul eden milletler arasında İslam'ı en iyi anlayıp ve en güzel şekilde yaşayan Türkler oldu. Türkler eski uygarlıkların enkazı üzerinde yükseldiler. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun başkentini kendilerine payitaht yaptılar. Fakat hüküm sürdükleri memleketlerde azınlıkta idiler. Bu yüzden Bizans, İran ve Arap muhitlerinin etkisinde kaldılar. Bu tesirlerle hiç farkına varmadan Müslümanlıktan uzaklaşmaya başladılar. Sonunda ötekiler gibi gerilediler. Ötekilerden sadece istikallerini muhafaza ederek, bu farkla ayrıldılar. Sonra Avrupa ile temaslar neticesinde düşmüş oldukları uyuşukluktan silkinip uyanmak istediler. Fakat bu noktada tarihlerindeki büyüklüğü meydana getiren kuvvetin İslam olduğunu unutarak, bu kuvvetin batıdan gelebileceğini zannettiler. Osmanlı aydınları arasında "Bugünkü çöküşten kurtulmak için tek çare süratle batıyı taklit etmektir" fikri revaç bulmaya başladı. Böylece mahkemeler ve medreseler buldukları halde bırakılarak, yanı başlarında yeni mahkemeler ve mektepler açmaya başladılar. Bu yeni kurum-

¹³ *Buhranlarımız*; s. 201 vd.

lar Fransa'dan üstünkörü alınmış olduklarından getirildikleri muhitle ile hiç ilgileri yoktu. Memlekete Fransa'nın kendisi kadar yabancı idiler. Teceddüt adı verilen bu yenilikler koyu bir batı taklitçiliğini benimsediği için mirasımızı ve kültürümüzü tahrip etmekten başka bir işe yaramadı...¹⁴

Said Halim Paşa'nın İslamlaşma projesi görüldüğü gibi, bir İslami yenileşme öngörmektedir. Kesin bir dille batılılaşmaya karşı çıkan Paşa, bu yolu Türklerin İslam'dan ikinci uzaklaşmaları olarak görüyor. Ona göre birinci uzaklaşma Arap, Fars ve Hint eski kültürlerine kendimizi kaptırmakla olmuştur, şimdi de batıya kapılarak kendimizi Siyasal İslam'ın yüce ve üstün değerlerinden mahrum bırakıyoruz. Oysa yapılması gereken her türlü etkiden uzak gerçek bir "İslamlaşma"dır.

Said Halim Paşa hem "müstebit" olarak andığı II. Abdülhamit yönetimine hem de Kanun-i Esasi fikriyle ortaya çıkan Meşrutiyet idarelerine karşı çıkar. Ona göre mutlakiyet İslam'ın ruhuna terstir, ancak körü körüne batı taklitçiliğiyle ortaya çıkan meşrutiyet idareleri de bizim bünyemize uymamaktadır. Paşa, batı hayranlığıyla yapılan yenilik ve ıslahatlara şiddetle karşı çıkmakta, öte yandan mutlakiyeti de eleştirmektedir.

Said Halim Paşa, Avrupa'dan kanun ithal etmenin neden yanlış olduğunu Osmanlı ve Avrupa toplumlarının siyasi ve sosyal bünyelerini analiz ederek göstermeye çalışır. Onun savunduğu yenileşme, Osmanlı toplumunun kendi tabii akışının sonucu olan bir yenileşmedir. Osmanlı toplumlarına hakim olan esas unsur İslamiyet olduğu için de doğal olarak bu, bir İslami yenileşme olacaktır. Bu çizginin o gün için iki önemli engeli vardır; Taklitçi batıcılar ve yenilik ve ıslahat olayını batıcılıkla eş tutan gelenekçi çevreler. Aslında 1920'lerde bir Ermeni süikastı sonucu şehid edilen Said Halim Paşa'dan günümüze değişen fazla bir şey de yoktur. İslam'ı gericilik olarak anlayan batıcılar ve her yeniliği batıcılığa, dolayısıyla İslam'ı bozmak olarak gören gelenekçi çevreler, Said Halim Paşa örneğinde olduğu gibi İslam'ın yenilikçi ruhunu anlayabilmiş değillerdir. Son dönem Osmanlı İslamcılarının savunduğu yerli ve İslami yenilik fikri hala bu memlekette yalnızdır, anlaşılmayı beklemektedir...

Cumhuriyet idaresinin ilk Adalet Bakanı olan Seyyid Bey (öl. 1924), TBBM'de yaptığı "Hilafet'in Şer'i Mahiyeti" başlıklı konuşmasıyla hukukçu- kimliğiyle bütün dikkatleri üzerine çekmiştir. Seyyid Bey'in ma-

¹⁴ *Buhranlarımız*, s. 201 vd.

nifestosu, aynı zamanda 1919-1224 yılları arasında uygulanan siyasi felsefenin temel ilkelerini de ortaya koymaktadır.

Seyyid Bey'i çağdaşı ateşli hilafet karşıtı Mısırlı Ali Abdürrazık (öl. 1966) ile karşılaştırmak bu konudaki evrilmenin yönünü de gözler önüne serecektir. Çünkü o dönemlerde, Tanzimat'dan beridir, İslam'ın tarihi köklerine yaslanan ıslahatçı eğilimlerle, batıcı laikçiler "yenilikçi" kategorisinde değerlendirilmekteydi.

Ali Abdürrazık *el-İslam ve Usulü'l-Hüküm*¹⁵ adlı kitabını hilafetin kaldırılması tartışmalarının yapıldığı yıllarda yazar. Yani Seyyid Bey TBMM'de hilafetin şeri mahiyeti üzerine konuşurken Ali Abdurrazık da aynı konuyla ilgili kitap yazarak Mısır'da ateşli tartışmaların başlamasına neden olmaktadır. Kitap 1927'de Türkçe'ye Ömer Rıza Doğrul tarafından tercüme edilir. Doğrul, kitabın önsözünden şunları söylemektedir; "Son yıllarda yayımlanan eserler arasında adından en çok söz edilen, etrafında müthiş velveleler kopan, leh ve aleyhinde en çok yazı yazılan tercümesini sunduğumuz *el-İslam ve Usulu'l-Hüküm* yani, *İslam'da İktidarın Temelleri* adlı bu eserdir. Bir yılı aşkın bir sürede Mısır'n en değerli alimlerinden üstad Ali Abdürrazık Bey tarafından Arapça olarak yazılan ve yayımlanmasının ardından bir yanda muhafazakarların düşmanca saldırılarıyla, diğer yandan da yenilikçilerin beğenisiyle karşılanan bu eserin konusu hilafet, saltanat, din ve devlet gibi Türk inkılabının hedeflediği önemli meselelerdir. Mısır ve diğer İslam ülkelerindeki din alimlerinin görüşlerine aykırı bir takım yeni fikirler savunan bu eser muhafazakarlara yenilikçiler arasında şiddetli bir mücadeleye neden olmuştur. Eserin yayınlanmasından sonra bütün din alimlerinin saldırısına uğrayan değerli yazar dinsizlikle suçlanarak türlü hakaretlere uğramış, gün geçtikçe bu düşmanlık yumuşayacağı, şiddeti azalacağı yerde tersine daha da alevlenmiş, yazarı İslam camiasından uzaklaştırmak ve dini, insani tabii haklarından mahrum etmek üzere yeni bir hareket başlatılmıştır. Sonunda Ezher'de mahkeme edilen Ali Abdurrazık kadılıktan azledilmiş ve Ezher diploması elinden alınmıştır."¹⁶

Kitabın yazarı Ali Abdürrazık'ın görüşlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz; "Devlet, tabiatı gereği güç, kuvvet ve zor kullanır, tahakküm eder. "Peygamber bir devlet kurmuştu" dediğinizde onun da güce, kuvvete, zora ve tahakküme başvurduğunu söylemiş olursunuz.¹⁷ Halbuki bu

¹⁵ Ali Abdurrazık; *İslam'da İktidarın Temelleri-Bir ideolojik devlet eleştirisi-* (çev. Ömer Rıza Doğrul-1927), Birleşik, ist., 1995.

¹⁶ Ali Abdurrazık, a.g. e., s. 17-18

¹⁷ a.g.e., s. 88

peygamberliğe aykırıdır. Peygamberlik, iknaya, tebliğe ve teklife dayanır. Bu nedenle İslam'da devlet değil din, hükümdarlık değil nübüvvet vardır.¹⁸ Devlet dünyevi bir iştir. Hz. Peygamber ise "Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz" demiştir. Dünya işlerinde akıldan başka bir şeye ihtiyaç yoktur, bu işler için peygamber göndermeye bile değmez. Esasında peygamberimiz bu işlerle de uğraşmamıştır. Devlet kurmak tamamen dünyevi bir hedeftir. Allah bu gibi şeyleri insanların akıllarına bırakmıştır. İslam'da genel olarak Müslümanların anladığı şekilde hilafet kurumu diye bir kurum yoktur. Bu din, hilafeti savunanların ifsatlarından ve yıldırma teşebbüslerinden uzaktır. Peygamberin vefatından sonra hilafetin otuz yıl olduğu iddiası da doğru değildir. Çünkü İslam'da hilafet diye bir kurum yoktur ki otuz yıl sürsün. Peygamberin vefatında sonra Müslümanlar siyasi hırslarını hilafet adı altında tatmin etmişler, sultanlar ve padişahlar iktidarlarını dine dayandırıp sorgulatmamak için kendilerine halife demişlerdir. Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduklarını iddia ederek tartışılmaz ve sorgulanamaz bir konuma gelmişlerdir. Bu da İslam ümmetinin zararına olmuş, hür düşünce ölmüştür. Dinin devlet konusunda bir görüşü yoktur. Din, siyasi meseleleri ne kabul eder, ne de reddeder. Herhangi siyasi bir konuyu emretmediği gibi yasaklamaz da. Bütün bu işleri akıl ve mantığımızın gereklerine, milletlerin tecrübelerine ve siyasetin kurallarını bulabilmemiz için bizim özgür irademize bırakır...¹⁹

Görüldüğü gibi Ali Abdurrazık hilafeti, "devlet olmak" olarak anlamakta, Hz. Peygamber'in devlet kurmak gibi bir hedefinin olmadığını, İslam'ın da bu konuda bir görüşünün bulunmadığını iddia etmektedir.

Seyyid Bey ile Ali Abdurrazık'ın görüşlerini karşılaştıracak olursak şunları söylemek mümkündür;

"Seyyid Bey, önceleri halifeyi milletin seçmesi gerektiğini söylerken, son görüşlerinde artık hilafeti değil cumhuriyeti savunur.²⁰ Bu görüşünü Kur'an'daki meşveret, biat, maslahat vs. prensiplerine ve İslam fıkhındaki velayet ve vekalet ilkelerine dayandırır. Böylece Seyyid Bey Kur'an'dan ve İslam kültüründen yeni bir siyaset felsefesi çıkarma eğilimindedir. Ancak bu önceki Sunni Saltanat İdeolojisi'ndeki gibi olmayacaktır. Ali Abdurrazık ise Kur'an'ın devlete dair hiç bir şey söylemediği-

¹⁸ a.g.e., s. 79

¹⁹ a.g.e., s. 107 vd.

²⁰ Seyyid Bey, cumhuriyetin ilanından sonra "mecburen" bunun İslam'daki delilini bulma arayışına girmemiştir. Kendisi bu fikirlerin en az otuz yıllık bir süreç içinde kafasında şekillendiğini söylemektedir.

ni, işinin bu olmadığını iddia eder... Ali Abdurrazık'ın yaklaşımına göre Kur'an siyasi model üretmediği gibi siyasi değer bile üretmemiştir. Seyyid Bey'e göre ise model üretmediği, bunu zamanın akışına ve Müslümanların akıl ve maslahatlarına bıraktığı doğrudur fakat adalet, maslahat, biat, meşveret gibi değerleri de üretmiştir. Bunlara dayanarak yeni bir İslamî siyasal model geliştirmek mümkündür.

İlk evrilmenin bir başka büyük düşünürü de Muhammed İkbâl'dir (öl. 1938) M. İkbâl'in ontolojisinin siyasi görüşlerine de yansıdığını görüyoruz. Allah ile alemlerin birbirinin ne aynısı ne gayrısı iki "Ben" olarak gören İkbâl, Allah'ı alemlerin ruhu olarak nasıl görüyorsa, ruh ile bedeni de birbirinin ne aynısı ne gayrısı olarak görmekteydi. Aynı mantık burada din ve devlet için de söz konusudur. İkbâl'e göre din (İslam) ile devlet birbirinin ne aynısı ne de gayrısıdır. İslam'a göre devlet, ruhaniyeti bir insan kuruluşunda gerçekleştirme çabasıdır. İslam'da devlet, saldırı ve egemenlik kurma hevesiyle değil ideal "değerler" için vardır. Teokrasi'nin²¹ asıl anlamı doğrudan doğruya "Allah'ın" hakim olduğu bir hükümet sistemidir.

İkbâl, TBMM'deki hilafet tartışmalarını da yakından takip etmektedir. İkbâl, hilafet konusunda İbni Haldun'dan nakille tartışmayı şöyle ortaya koyar;

- 1- Halifelik (devlet) ilahi bir kurumdur. Bu ilahi ve şer'i bir emir olduğu için bundan vazgeçmek imkansızdır.
- 2- Halifelik (devlet) sadece zaruret ve maslahat meselesidir.
- 3- Böyle bir kuruma (devlete) hiç ihtiyaç yoktur.

İkbâl'e göre bunlardan (birincisi klasik Şii veya Sünni görüşü), ikincisi Mutezile'nin görüşünü, üçüncüsü de Haricilerin görüşünü yansıtır. İkbâl, "Anlaşılan, Türkiye birinci görüşü terkedip ikincisini, yani halifeliği sadece zaruret ve maslahat olarak tarif eden Mutezile'nin görüşünü benimsemiştir"²² derken TBMM'de "Halife'nin şeri mahiyeti" konulu bir konuşma yapan İzmir Mebusu Seyyid Bey'i işaret eder ve bu "Türk tezi-ne" katıldığını söyler.²³ İkbâl, Siyasal İslam'ın devlet anlayışında yenilik-

²¹ İkbâl'in yorumuna göre Teo= Tanrı, krasi= yönetimi; Tanrı adına din adamları sınıfının yönetimi değil doğrudan doğruya "tanrısal değerlerin" (adalet, musavat, hürriyet, dayanışma vs.) hakim olduğu bir yönetimdir. Bu ilahi hükümette halife, padişah, din adamları, sermaye, ordu veya halk değil "değerler" in egemenliği vardır. İkbâl'e göre gerçek Teokrasi budur... (Yeniden Doğuş; s. 210, -211)

²² Yeniden Doğuş; s. 214

²³ Yeniden Doğuş; s. 213. İzmir Mebusu Seyyid Bey'in görüşleri için "Seyyid Bey" bölümüne bakınız.

ler yapma bağlamında siyasi konulara girdiği için hilafet yerine "menevi demokrasi" tabirini de kullanır.²⁴

İkbal tıpkı Seyyid Bey gibi artık halifenin luzum şartlarının kalktığına, İslam dünyasının tek bir halife etrafında birleşme yerine bir "Milletler Cemiyeti" şeklinde toplaşmanın gerekli olduğunu söyler. Çünkü İkbal'e göre İslam ne milliyetçilik ne de emperyalizmdir. Ona göre İslam Birliği'ni gerçekleştirmenin en mantıklı yolu, önce herkesin "kendi evini" düzelttikten sonra kurulacak bir "Cumhuriyetler Birliği" projesidir. Efgani ve Abduh'da da benzeri görülen bu fikre delil olarak İbni Haldun'un "Kureyşlilik şartının kalkışı" babında söylediklerini ve "milliyetçi şair" diye andığı Ziya Gökalp'ın aynı paraleldeki düşüncelerini gösterir...²⁵

Birinci evrilmenin son simalarından Elmalılı Hamdi Yazır'a (öl. 1942) göre İnsan türünün bekası "medeniyet"le, medeniyetin kıvamı da "adalet"tedir. Adalet ise birinci olarak kanuna, ikinci olarak o kanunun güzelce tatbik ve icra edilmesine bağlıdır. Bu kanunlar; öncelikle bireyin "özgürlüğünü", "eşitliğini" ve "temel (tabii) haklarını" korumayı esas almalı, İnsanların "ihtiyaçlarını" temin, hayati "amaçlarını" tayin, toplumsal "bağlarını" güçlendirme, "insani özelliklerini" geliştirmeyi üstlenmiş olmalıdır. "Güç yetirilemez" olmamalı ve "uygulanabilir" olmalıdır... Kanunlar acemice taklitten uzak durularak yapılmalıdır. Kanunlarımız, Adriyatik denizinden Hint Okyanusu'na ve Büyük Sahra'ya doğru uzayıp giden Osmanlı ülkesinde oturan muslim ve gayr-i muslim halkın hissiyatına, haklarına ve emellerine uygun olmalıdır... Hürriyet ve meşrutiyete dayalı yönetim İslam'ın zaten öngördüğü bir idaredir. Hürriyet ve meşrutiyet İslam'ın kaybettiği eski sevgilisidir. İslam'da devlet, Allah korkusu, istikamet, adalet, eşitlik, kardeşlik, kulların maslahatlarını temin etmek, beldeleri imar etmek, medeniyeti çoğaltmak, ilim türlerini yaygınlaştırmak, hakları gözetmek, nefisleri süslemek, fıska ve fesadı söküp atmak, verilen sözleri yerine getirmek, meşveret usulünü benimsemek, birliği temin eden bağlara sarılmak gibi rükünler ve değerler üzerine kurulur...²⁶

²⁴ *Yeniden Doğuş*; s. 240, (Sofi Huri çev. S. 201). İkbal'in "Manevi Demokrasi" kavramı Sofi Huri çevirisinde "Manevi veya Ruhani Cumhuriyet" şeklinde geçiyor... İran Cumhurbaşkanı Hatemi "Dini Demokrasi", Said-i Nursi de "Dindar Cumhuriyet" kavramlarını kullanmışlardı. Benzerlik dikkat çekici olmalı...

²⁵ *Yeniden Doğuş*; s. 214-216

²⁶ Küçük Hamdi; *Beyanu'l-Hak*, "Makale-i Muhimme, sayı. 18 (9 Muharrem1327), 1910, Kara; a. g.e., I, 129 vd.

Elmalılı'nın siyasi görüşleri görüldüğü gibi dönemin diğer simalarıyla paraleldir. İlk evrilmenin simaları Osmanlı'nın altı yüzyıllık devlet geleneğinin içinden çıkıp geldikleri için oldukça ileri düzeyde bir siyaset perspektifi yakalamışlardı. Artık onlar devleti "model merkezli değil, değer merkezli" düşünüyorlardı. Adeta hep bir ağızdan tekrar ettikleri bu değerler adalet, musavat (eşitlik), hürriyet (özgürlük), meşveret (cumhuriyet), kardeşlik, tesanüd (dayanışma), maslahat (marufu emr münkeri nehy bağlamında kamu yararı, toplumun menfaatlarını gözetme) vb. değerlerdi. Devlet artık "dini ve itikadi" bir "farz" değil, "zaruret ve maslahat" icabı bir "vucub" ifade ediyordu. Bu, İkbâl'in dediği gibi klasik Şii veya Sunni siyaset teorisinden Mutezili teoriye dönüş demektir. İslam siyaset düşüncesinin yakaladığı bu nokta, Osmanlı'nın tecrübesi üzerine geliştirilmişti. Ancak Osmanlı'nın çöküşünden sonra soğuk savaş boyunca ortaya çıkan "ikinci evrilmede" işe sıfırdan başlama mecburiyeti olduğu için aynı gelişmişliği göremeyeceğiz.

Elmalı ile çağdaş olan İzmirli İsmail Hakkı'ya (öl.1946) göre İslam, bir nizam ve ümran dinidir. Bir kolaylık ve itidal dinidir, bir hayır ve sadet dinidir, bir özgürlük (*hürriyet*) ve eşitlik (*musavat*) dinidir. Tamamıyla davranışları ıslaha dönüktür. Çalışma ve gayreti emreder, tembellik ve ataleti yasaklar, zorluk ve meşakkati men eder; hayırlı işleri tavsiye eder, cemaata büyük kıymet verir, meşvereti müminlerin özelliklerinden sayar, adaleti, eşitçe herkes için ister, kin ve düşmanlık beslenen bir topluluk için dahi emreder, bütün insanlar için ister, bir saat adaleti kırk saat ibadetle eşdeğer görür, herkesi hukukta eşit görür, hukuku mukaddes sayar, insanların iyilik ve faydasına olana (*maslahata*) riayet eder.²⁷

İzmirli'ye göre İslam'da hükümet devletin mümessili ve vekilidir. Devlet de hak ve adaleti, genel menfaatları korumak kastıyla teşekkül etmiş bir siyasi cemiyettir. Siyasal İslam'ın toplumsal değerlerinden en önemlisi yardımlaşma (*teavün*)'dür. Yardımlaşma insanın sosyal çevresine karşı bir vazifesidir. Yardımlaşmada İslamiyet değil insanlık gözetilmiştir. İslami siyaset adalete dayanan bir siyasettir, zalim bir siyaset değildir. İslam siyasetinde en muhim iş halkın din ve mesleğinin salahlığıdır, kötülük yapanları uzaklaştırmak, halkı zalim ellerden kurtarmaktır. İslam siyasette genişlemeyi caiz kılmış fakat bunu şeri maslahata dayandırmıştır. İslam siyaseti içine aldığı konular itibariyle üçe ayrılır; Ferde ait siyaset, içişlere ait siyaset, dışişlere ait siyaset. İslam ferde ait siyasette

²⁷ Yeni İlm-i Kelam, s. 11

fedakarlığı, içişlere ait siyasette iyilikseverliği, dışişlere ait siyasette İslam'ın üstün olmasını takip eder. İslam devleti, İslam'ın toplumsal düzenini korumak maksadıyla tesis ettiği devlet, Kur'an'ın telkin ettiği bir devlettir. İslam devleti Kur'an siyasetine, Kur'an'ı açıklayan sünnetin siyasetine bağlıdır. İslam devletinin temel taşları adil siyaset ve salih yönetimdir. Şekli de kamu hakimiyetidir. Adil siyaset ve salih yönetim Kur'an'ın Nisa suresinde "*Allah emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder*" (Nisa, 4/58) ayeti ile tecelli etmiştir. Emanetleri ehline vermek (salih yönetim), adaletle hükmetmek (adil siyaset) Kur'an'ın telkin ettiği İslam devletinin iki önemli ana esasıdır. Her medeni devlet hak ve adaleti, kamu menfaatini temin etme hususunda yasama (*teşri*), yürütme (*icra*) yargı (*kaza*) adıyla üç kuvveti kullandığı gibi İslam devleti de bu konuda böyle üç kuvvet kullanır. Kuvvetler birliği (*tevhid-i kuva*) İslam'da bütünüyle birbirinden ayrılmış değildir. İslam'da kuvvetler birliği esastır. Bununla beraber kamu maslahatına uygun olan ne ise o yapılır. İslam hükümeti maslahata dayalı bir hükümettir. Yönetenle yönetilenin, idareci ile halkın maslahatı için teşekkül etmiş bir hükümettir...²⁸

Birinci evrilmedeki simaların tartıştığı konulara baktığımızda sanki yüz yıldır hiçbir şeyin değişmediği izlenimi doğuyor. İkinci evrilmede bu ileri perspektifin kaybolduğunu, üçüncü evrilmede ise tekrar birinci-deki seviyeye gelindiğini görüyoruz.

Burada ele aldığımız birinci evrilme simaları, İslam dünyasının geçen bin yıl boyunca tanıdığı yegane iki devlet ve siyaset felsefesi olan Şii imamet mitolojisi ve Sunni Saltanat İdeolojisini aşacak potansiyel imkanlar barındırmaktadır. Genelde Siyasal İslam dünyasının, özelde ise Türkiye'nin din-devlet ilişkileri ve siyaset felsefesinde "kendine has" yorumu yakalayabilmesinin imkanları da burada yatmaktadır. Siyasal İslamcılık akımının da giderek bu yöne doğru evrileceği öngörülebilir. Fakat şu ana kadar ortaya çıkan Siyasal İslamcılık görünümünün bu simalardan yeterince yararlandığını söylemimiz mümkün görünmüyor. Oysa Türkiye'de siyasal İslam düşüncesinin gerekçeleri ve sahici kökleri burada yatmaktadır...

²⁸ İzmirli İsmail Hakkı; *el-Cevabu's-sedid fi beyanı dini't-tevhid*, s. 136-242 ve 249-252, (1923), İsmail Kara; *a.g.e.*, s. c.II, s. 105-111